

מבצע 'חורב' כהשלמת התהליך של הכפפת הפלמ"ח לצה"ל

גבריאלה היכל

אחת האבחנות שיש לערוך בנושא הפיקוח האזרחי על צה"ל נוגעת להתפתחות הכרונולוגית וההיסטורית של יחסי הגומלין בין המערכת המדינית לצה"ל. אבחנה מעין זו אינה יכולה להיות חדה ומוציאה (אקסקלוסיבית), משום שיש חפיפה מסוימת הבאה לידי ביטוי בתחומי המדיניות, הביטחון הלאומי והתקציב. בדיון בנושא הפיקוח האזרחי יש להבחין בארבעה שלבים:

(1) תקופת מהפכה

(2) תקופת מעבר

(3) מצב שגרתי וממוסד

(4) מערכות (כלומר מלחמות) שבהן גדלים הלחצים להתנהגות החורגת ממסגרת ההסדרים הקיימים במצבי שגרה ועמהם הנכונות לשינויים ולו זמניים.

מהפכה, לפי ההגדרה המקובלת בספרות, נערכת בידי העם, כאשר סכנה מאיימת על חייהם, על חירותם ועל קניינם של האזרחים. שורשיה של קביעה זו בתורת הזכויות הטבעיות. מרי אזרחי עשוי להיות מופנה כנגד גורם פנימי המשתלט על האוכלוסייה, נגד גורמים מבחוץ המשתלטים על המדינה או בין האזרחים לבין עצמם. תקופת מעבר היא תקופת ההתארגנות שלאחר המהפכה.

ולענייננו, מכיוון שבמלחמת העצמאות התנהלה מערכה נגד גורמים פנימיים (ערבים) וחיצוניים (בריטים) ומכיוון שהיה איום על שלוש הזכויות הטבעיות, מתאפיינת מלחמה זו כתקופת מהפכה. תקופת המעבר נמשכה מתום המלחמה ב-1949 ועד 1953. הדמות הדומיננטית במדינת ישראל בשנים ההן היא דוד בן-גוריון. בשנים אלה היו עימותים חריפים וחרifiים יותר בין אנשי סיעה ב' ובעיקר יוצאי הפלמ"ח לבין בן-גוריון. מבצע 'חורב' משמש דוגמה לדרך שבה השליט בן-גוריון את מרותו על חלק מהמתנגדים לה. אין להסיק מכך שכל העימותים הנוגעים להקמתו של צבא אפולטי התנהלו באופן זהה. מבצע 'חורב' המייצג את תקופת המהפכה נבחר כדי להדגים, כיצד נקבעה אחידות הפיקוד והתקבלה מרותו המוסדית של בן-גוריון כמייצגה של הרשות האזרחית בתוקף תפקידיו השונים.

מכיוון שאחת הדרכים להפיק לקחים היא למידה מן המקובל בארצות אחרות, ישווה מבצע 'חורב' לאירוע מההיסטוריה האמריקנית. מלחמת השחרור האמריקנית שונה מבחינות רבות ממלחמת השחרור של מדינת ישראל, משום כך העדפתי להתמקד בתקופת מלחמת האזרחים, שבה היה איום ממשי על ארצות-הברית כמדינה ועל אזרחיה כפרטים.

בתקופה זו שררה אי בהירות בנוגע לסמכותו של השלטון כלפי המדינות

המרכיבות אותו ובנוגע ליחסי הגומלין הרצויים ביניהם. מסיבה זו ניתן להשוות את האירוע שבו אדון לאירוע בתקופת מלחמת השחרור.

בתקופת מלחמת האזרחים הצהיר גנרל ידוע בשם ג'וזף פרמונט (Joseph Frémont) הצהרה מדינית הנוגעת לשחרור העבדים. אירוע זה הוא אחד מהמקרים המועטים שבהם העז גנרל אמריקני לחלוק על מדיניות נשיאו, להצהיר על כך בפומבי ולבצע מדיניות נוגדת לזו אשר נקבעה בידי מפקדו העליון. אין אירוע זה דומה למחלוקת טרומן-מק-ארתור, שם הייתה מחלוקת על דרכי ביצוע מדיניות כאשר הנהלים שגורים וממוסדים, ואין האירוע הישראלי דומה לחריגה מפקודתו של דיין ערב מלחמת ששת הימים כי אין להגיע לתעלה – פקודה אשר לא הופרה מתוך שאיפה לחרוג ממדיניות, אלא תוך כדי מרדף אחרי האויב.

מכיוון שכן-גוריון היה מנהיג בעל שיעור קומה, מאפשר אירוע זה להשוות את דרך פעולתו לזו של לינקולן ולהיווכח כי שניהם פעלו באופן דומה.

רקע

מלחמת האזרחים פרצה עקב מחלוקת על קיום הברית (Union) בין מדינות הצפון למדינות הדרום, ושוורש המחלוקת היה איומן של מדינות הדרום לפרוש מהברית. גנרל פרמונט נטל חלק במלחמה כנגד מקסיקו. ב-1856 היה מועמדה הראשון של המפלגה הרפובליקנית לנשיאות. בעקבות השפעת משפחתו של פרנק בלייר (Frank Blair) מונה למפקד האגף המערבי של הצבא. צבא היוניון הצפוני נחלק אז למזרחי ולמערבי, כאשר המערבי הוא החשוב מביניהם. מפקדו היה כפוף למפקד הכללי של הצבא, ומעל המפקד הכללי שני אנשי צבא הקשורים ישירות למערכת הפוליטית שלא התערבו בשיקוליו בזירת הקרבות.

כיום מינויו שאל את הנשיא לינקולן אם יש לו הוראות עבורו. 'לא', ענה הנשיא, 'נתתי לך כרטיס פתוח, עליך להשתמש בשיקול דעתך ולעשות כמיטב יכולתך.'¹ הקשיים שעמדו לפני ג'וזף פרמונט היו קשיי גיוס כוח אדם, ציוד ואספקה. קשיים אלו היו משותפים לכלל הגנרלים אשר נלחמו לצד הברית (הכוחות הלוחמים ערב הקמת מדינת ישראל² עמדו לפני קשיים דומים). על מנת להתגבר על קשיים אלו ולהגביר את התמיכה בכוחותיו הצהיר הגנרל ב-30 באוגוסט 1861, בלי להתייעץ עם מפקד הכוחות המזוינים, הנשיא אברהם לינקולן, עם המזכיר לענייני מלחמה קמרון (Cameron) או לפחות עם בעל הדרגה הגבוהה ביותר בצבא, גנרל סקוט (Scott), הצהרה המתחילה במלים אלה: 'לפי שיקול דעתי דורש המצב שהוא מצב חירום, שמפקד האגף המערבי ייטול לעצמו את הסמכות לגבי הכוחות האדמיניסטרטיביים של המדינה.'³ הצהרה זו לא התכוונה להיות הכרזת מרד, אלא התייחסה למצב הדברים במדינת מיסורי בלבד. גנרל פרמונט עצמו הבהיר עובדה זו מאוחר יותר, כאשר הסביר שנקט אמצעי זה תוך כדי מלחמה לצורך 'מתן ביטחון והגנה לתושבים ולרכושם של אזרחים נאמנים.'⁴ משמעותה הפוליטית של ההצהרה וממדיה האמיתיים מתבררים כאשר קוראים את המשכה: 'עבדיהם של אנשים אשר נלחמו כנגד הברית מוכרזים בזאת כבני אדם חופשיים.'⁵ כמו כן ציין פרמונט כי

'רכושם של המורדים [כלומר גם העבדים] יוחרם. המסרב לקיים פקודה זו יירה'. אין זו החלטה צבאית שמפקד רשאי לקבל על דעת עצמו תוך כדי מלחמה. אין המדובר בתנועה טקטית או בתכנית מבצעית, אלא בהחלטה מדינית אשר אינה מצויה בגדר סמכותם של אנשי צבא. יתר על כן, הצהרה זו, אילו מומשה, היתה מהווה שינוי במטרת המלחמה: ממלחמה על קיום הברית היתה המלחמה הופכת למלחמה על עקרון שחרור העבדים – כלומר שוויון בני אדם באשר הם. מלחמה מסוג זה היתה שונה לחלוטין, מכיוון שהיתה מחייבת להקים קואליציה שונה מן המלחמה על הברית, ומשום כך איימה הצהרה זו איום של ממש על קיום השלטון המרכזי.

עמדות פרמונט ולינקולן

מדוע לא התייעץ הגנרל עם הנשיא קודם שיצא בהצהרתו? שאלה זו נדונה להישאר ללא תשובה, אם מסתמכים על כתבי פרמונט. לינקולן השהה את תגובתו שלושה ימים. ב־2 בספטמבר 1861 ענה לינקולן לפרמונט. פיסקת הפתיחה במכתבו של לינקולן קבעה כי הריגת חייל הקונפדרציה עלולה לגרור בעקבותיה פעולות תגמול. 'משום כך אני מצווה כי איש לא יירה מתוקף ההצהרה, אלא לאחר מתן אישורי או הסכמתי'.⁶ הערתו של לינקולן נבעה משיקולים פוליטיים: שחרור עבדים עלול היה לגרום לשינוי ביחסי הכוחות בין הקונפדרציה לבין הברית, שכן חלק מתומכי הברית היו עלולים לנטוש אותה, לדוגמה בקנטאקי. משום כך אפשר הנשיא לגנרל חופש תמרון: 'אתה מצדך תשנה סעיף זה כך שיתאים לסעיף הראשון והרביעי של חוק הקונגרס – חוק להחרמת רכוש המנוצל לצורכי מרידה'.⁷ ההבדל בין הצהרתו של פרמונט לחוק היה שהחוק הוחל רק על עבדים המנוצלים לצורכי המאמץ המלחמתי. מכאן שדרישת לינקולן היתה מבוססת על שתי מערכות שיקול נפרדות: א. יש לקיים את חוקי הקונגרס, ולגנרל לא ניתנה הרשות לשנותם. ב. אם השינוי יוסבר יתקבל ביתר הבנה אצל תומכי הברית, דבר שעשוי היה למנוע את פרישתם.

מלות הסיום של לינקולן מדהימות במתינותן: 'מכתב זה נכתב ברוח של זהירות ולא ברוח של ביקורת'.⁸

קשה לקבוע אם הגנרל פרמונט ידע על קיום החוק כל עיקר, כאשר הצהיר את הצהרתו, שכן החוק נחקק ימים ספורים לפני הצהרתו. לעומת זאת נקל להבין כי דרך הפעולה ההגייונית מבחינתו היתה לציית מידית למפקדו העליון, לשנות את הסעיף ולהבהיר כי הדבר נעשה בפקודת הממונים עליו. לא כך נהג הגנרל פרמונט. תחת זאת בחר לשלוח את אשתו ג'סיקה בנטון פרמונט ומכתב בידה לנשיא. בדרך הצטלבו הרכבת שנסעה בה והרכבת שבה שלח הנשיא את מונטגומרי בלייר, קרוב משפחתה, מערבה כדי לבדוק את המתרחש באגף המערבי. ג'סיקה פרמונט הגיעה לווינינגטון בלילה ה־10 בספטמבר 1861 והוזמנה לפגישה מידית עם הנשיא, שכן היה מעוניין לדעת מדוע חייב המצב המלחמתי הצהרה מסוג זה. כפי הנראה לא הבהירה הגברת פרמונט את המניעים לסיורו של בעלה לשנות את הצהרתו ולדרישתו שההוראה תינתן מסיבות פוליטיות על ידי הנשיא. במקום לעשות זאת, דנה בענייני

מדיניות: 'בעלי מבין את גישת האנגלים לנושא שחרור העבדים ואנו חושבים כי הצהרתו תזכה לתמיכה בחו"ל'. לינקולן הגיב בלוגו: 'את אישה פוליטיקאית'.⁹ דברי ההיסטוריון הידוע אוטס (Oats) הוסיף לינקולן ואמר ש'גנרל פרמונט לא היה צריך לערב את השחורים בעניין'. על כך ענתה לו ג'סיקה פרמונט: 'בעלי ידאג לעצמו'.⁹ משיחה זו מתברר, כי במקום לפייס את הנשיא הוסיפה אשת הגנרל דאגה על דאגתו: לא רק שבעלה סירב לשנות את הצהרתו אלא אם כן יקבל פקודה ישירה לעשות זאת, הוא אף העביר מסר שהיה בו איום כי פעולה מוטעית מצד הנשיא עלולה לגרום נזק ליחסי ארצות-הברית-בריטניה וכי אין הוא תלוי בנשיא ויכול לדאוג לעצמו.

במכתב ששלח הגנרל פרמונט הוא כתב הסבר להצהרתו: 'זוהי תנועה במלחמה שכמוה כקרב, ומשום כך אנהג בהתאם לשיקול דעתי בדבר המרחב שבו אני מצוי, כפי שעשיתי בהצהרה זו. פעלתי מתוך שיקול דעת מלא ומתוך הכרה ברורה כי צעד זה (שחרור העבדים) הוא אמצעי נכון וחיוני וכך אני חושב גם כיום'.¹⁰ אם לא היה די בסירובו של פרמונט לשנות את הסעיף בהצהרה, הרי שהוא חלק על הנחיתו של לינקולן כי איש לא ייָרה ללא אישורו של מפקדו העליון. בנוסף לתיאור חילוקי הדעות נותן מכתב פרמונט ביטוי לסירובו לציית. במקום להדיח את הגנרל המתערב בפוליטיקה ענה לו הנשיא: 'כתבתי לך וביטאתי את רצוני כי סעיף זה ישונה ... תשובתך ... מבטאת את העדפתך כי אצווה בגלוי על השינוי. דבר זה אני עושה בעונג. משום כך אני מצווה על השינוי'.¹¹ ופרסם את צו מס' 18 לשינוי ההצהרה.

מאוחר יותר, בכותבו את תולדות שירותו תחת לינקולן, מסביר מזכירו ניקולי פיי (Nicolay Fay) כי הצהרת פרמונט הפכה לסיסמת המתנגדים לעבדות. הוא כותב: 'כצפוי, הצהרת פרמונט על שחרור העבדים והצו של לינקולן אשר ביטל אותה יצרו מחלוקת עזה בדבר שאלת העבדות'.¹²

כל עוד המתין לינקולן לדיווח מפי מונטגומרי בלייר לא נקט צעד כלשהו נגד פרמונט. אולם הגנרל יצר עימות נוסף עם מפקדו העליון: ב-18 בספטמבר 1861 עצר את מונטגומרי בלייר, קרובה של אשתו, חבר המשפחה אשר המליצה על מינויו. בנוסף לכך הודיע למזכיר משרד המלחמה כי יעמיד את בלייר למשפט על אי ציות.¹³ יש לראות צעדים אלה על רקע העובדה שהנשיא הבהיר מפורשות לגברת פרמונט כי בלייר נשלח כיועצו. למען האמת מידות אי הציות והעקשנות שהיו מעורבות באירוע זה מעוררות את השאלה בדבר תבונתו הפוליטית של הגנרל. המחשה לכך ניתן למצוא במברק ששלח פרנק בלייר לפרמונט ובו דרש ממנו לשחרר את בנו והוסיף הערה: 'זמן זה מתאים למחלוקת עם אויבי המדינה בלבד'.¹⁴ נימוק זה היה בו די על מנת לשחרר את נציגו של הנשיא ולבטל את ההאשמות נגדו.¹⁵

משמעות האירוע לדעת לינקולן

א. 'הצהרתו של גנרל פרמונט באשר להחרמת רכוש ושחרור העבדים הינה פוליטית ואינה מצויה בתחום החוק הצבאי או בגדר ההכרח'.¹⁶ משקבע לינקולן נקודה זו טען למעשה כי לפחות לגבי חלק מן ההצהרה פעל פרמונט מחוץ לגדר סמכותו.

ב. לדברי לינקולן משמעותו של סעיף ההצהרה הן ביחס לעבדים היא הרס השלטון: בממשל המבוסס על חוקה וחוקים לא ייתכן להחליט על ידי הצהרה בנושא שיש לקבעו בחוק. מכאן, שאחרי שקבע לינקולן כי לגנרל לא היתה סמכות לנקוט בצעד פוליטי המשיך להסביר כי צעד זה היה בלתי חוקי. יתר על כן, העובדה שעל פי ההצהרה ניתן לתפוס עבדים ולהשתמש בהם לצורכי הצבא אין משמעותה שלגנרל יש סמכות לשחררם. צעד מעין זה יכול להינקט אך ורק בידי המחוקקים.

ג. 'שחרור העבדים בדרך כזו הינו פשוט דיקטטורה. משמעותו שהגנרל יכול לעשות ככל העולה על דעתו. אין אני יכול לקבל עמדה בלתי אחראית זו ובוודאי לא להיות אחראי, ולו בעקיפין, לעמדה זו.'

ד. 'הזכות לחוקק שמורה לקונגרס.'¹⁷ לינקולן ממשיך ומסביר כי באופן אישי הוא עשוי להצביע בעד שחרור העבדים, אבל הוא מדגיש: 'מה שאני מתנגד לו הוא שאני כנשיא אתפוס במפורש או מכללא את תפקיד החקיקה בממשל'. לאחר שציין כי כל הנקודות האלה הן עקרוניות, ממשיך לינקולן לדון בבעיות מדיניות וקובע כי הצהרת פרמונט זכתה לתמיכה מרובה, אבל היתה עלולה לגרום לאבדן קנטאקי, עובדה שמשמעותה היתה פרישתן של מדינות שונות, הפסד המלחמה וכניעת הבירה.

מדהים שלאחר סדרה ארוכה זו של האשמות לינקולן מסכם את הסברו בהערה זו: 'לא היתה כל מחשבה על הדחת גנרל פרמונט מכל סיבה הקשורה להצהרתו.'¹⁸

מבצע 'חורב'

הכפפת הפלמ"ח על מפקדיו למרות צה"ל היתה תהליך, ובמסגרת תהליך זה יש להבין את ההתפתחויות המדיניות והמנהליות הנוגעות למבצע 'חורב'. העובדה המדינית הבולטת ביותר בנושא זה קשורה לאיום בריטי להתערב במלחמת העצמאות על סמך הסכם הגנה בין מצרים לבריטניה מ-1936. עובדה זו היתה גורם רב משקל בשיקוליו של בן-גוריון. עוד עובדה שהשפיעה על מבצע 'חורב' היתה שהמבצע נערך בזמן שבו שררו חשד ואי אמון בין שר הביטחון לראשי הפלמ"ח לשעבר. המבצע התקיים מספר חודשים לאחר פירוק מטה הפלמ"ח, וברור שפקודת הפירוק שאירעה משקעי אי-אמון וחשד בין שר הביטחון למפקד הפלמ"ח לשעבר. לדוגמה יובא כאן עניין מינויו של זרובבל גלעד לקצין חינוך כדי שיובהר הרקע לחילופי המברקים והפקודות השונים בין המטה למפקד החזית:

שרות התרבות (ראש השרות אישי) מטה חזית ד' המפקד מח/83/11
רמטכ"ל
29.11.48

בשעתו הסכמת שיש להמתין עד להכרעה בגורל מטה הפלמ"ח מתוך מגמה שבאם ייגזר הפרק יעבור זרובבל למטה חזית ד'. בשיחה זו השתתף גם זרובבל עצמו ובהסכמתך נדחתה ההכרעה. לא מובנת לי לכן התעלמותך מאותה שיחה ומהסכמתך שזרובבל הנו המועמד הראשון לפני האחרים.

ראש המטה הכללי העתק מטה חזית ד' / מח/102/12,
ראש שרות תרבות / 6 בדצמבר 1948

[א]. מאשר קבלת מכתבך 384/0/1/1 מיום 7 בדצמבר 1948.
ב. במכתבך הנ"ל הנך מאשימי שמנוי זרובבל שנעשה על ידי הוא בלתי חוקי ומחויף לסמכותי. הנני רוצה להעמידך על טעות מצערת: לא אני מינית את זרובבל כק"ח חזיתי כי אם ראש המטה עצמו (לאחר המלצתי). בתוקף זה נכנס לעבודתו כק"ח חזיתי ב-10.11.48 ולאחר שבועיים לערך הודח לפתע מתפקידו מבלי ששאלתי על כך הסברה שהיא מראש השרות או מבעל סמכות אחר. י.א. [יגאל אלון]¹⁹

דוגמה זו ממחישה עד כמה יחסי העבודה על רקע נושא פירוק הפלמ"ח היו משובשים ועד כמה עמוק היה אי האמון בין המטכ"ל למפקד החזית. מבצע 'חורב' נותן דוגמה מפורטת יותר לדרך שבה השליט בן גוריון את מרותו, כאשר שיקולים בינלאומיים ותוך מדיניים מטרידים אותו. מפקד החזית במבצע 'חורב' היה יגאל אלון. מטרת המבצע הוגדרה כמיגור הכוחות המצריים וגירושם מן הרצועה. למבצע קדמה הכרזה כי ישראל רואה עצמה חופשית לפעול כנגד המצרים מחמת סירובם לפתוח בשיחות על שביתת הנשק. בשיחת בן-גוריון-דין נקבע כי 'אם כעבור שלושה-ארבעה ימים לא יבואו שיחות על תנאי שלום נגרר המצרים מן הארץ'.²⁰ הנושא הובא לדיון בישיבת מנהלת העם, ודוד רמז פקפק אם כדאי לצאת למבצע כל עיקר. אולם בן-גוריון קבע: 'סיכמתי: עושים הפעולה בנגב'.²¹ מבצע 'חורב' נקרא מלכתחילה מבצע 'עין' על שם מטרתו: עוג'ה, עזה, אל-עריש. אולם לדבריו של ירוחם כהן שינה יגאל אלון את שמו של המבצע ל'חורב', מכיוון שהתכוון מלכתחילה להרחיב את תחום המבצע.²² אם אמנם נכונים דבריו, ואין כל סיבה לפקפק במהימנותם, הרי שכבר בשלב תכנון המבצע ניסה יגאל אלון לקבוע מדיניות על-ידי תכנון פעולה אסטרטגית נרחבת מן המתוכנן ובכך חרג מתפקידו כמפקד חזית. אולם בפקודת היום של המבצע מן ה-24 בדצמבר 1948 מוגדרת מטרת המבצע בהתאם להגדרת מטרתו המדינית: 'הקווים המצריים מהרי חברון במזרח ועד הים, מאשדוד בצפון ועד למבואות עזה התפוררו ... האויב אוזר את שארית כוחותיו ובכוונתו להנחיל לנו מכה על מנת להציל את כבודו אשר הושפל ... נטיל את גייסותיו אל מעבר לגבולות מדינת ישראל ונשחרר את שארית שטחי הנגב הנתונים עדיין בציפורניו'.²³ ואכן כבר ב-27 בדצמבר 1948 באים רעיונותיו העצמאיים של יגאל אלון לידי ביטוי: וכך מספר יצחק רבין, הקמב"ץ, בספרו פנקס שירות:

ב-27.12 החלטנו לפרוץ לתוך מצרים, לכבוש את אבו-עגילה ולנסות להגיע לאל-עריש. כיוון שהיתה בכך חריגה מן התכנית המקורית, נסעתי לפגישה עם יגאל דיין בתל-אביב, לקבל את הסכמתו. ידיו, שהיה חולה, שמע ואישר. לא פירטתי את התכנית במלואה. הסתפקתי בזה שדיברתי רק על פשיטה לאבו-עגילה. היה לי יסוד להניח, שאם אציג את התכנית כולה, להגיע לאל-עריש, יחשדו בנו במטה הכללי כי דעתנו השתבשה עלינו.²⁴

אין רבין מספר, ואולי שכת, כי למחרת הגיע מברק מדין לאלון המבקש 'שתבואו אלי להתייעצות בשעה 18:00.²⁵

בדרך פעולה זו מבטא יצחק רבין את השגרה שהיתה מקובלת, ולא נורמה חריגה. מציגים לפני המטכ"ל אותו חלק של התכנית אשר יאושר ומניחים כי באשר לשאר – 'נקבע עובדה בשטח ונסתדר'. זוהי תקופת המעבר מהרגלי הפעולה של הפלמ"ח לדפוסי הצבא הסדיר, וכל עוד לא היה לצבא משך הזמן הנדרש לצורך גיבוש נהלים וסדרי עבודה אשר יקבלו לגיטימציה במרוצת הזמן, המשיכו לפעול על פי הנהלים הקודמים. דרך פעולה זו של חברותא, ולא דווקא קבלת מרות לשמה, באה לידי ביטוי גם בתגובותיו של יגאל אלון לפקודותיו של יגאל ידין.

ב-28.12 מודיע ידין לאלון: 'אין לתקוף אל-עריש. יש להפסיק כל תנועה של כוחותיך ללא אשורי המוקדם'. מברק זה יש להבין כתגובה על הודעת אלון משעה 20:25 באותו יום: 'היום חצו כוחותינו את הגבול'. כלומר: היתה זו תגובה לתכנית אשר לא סוכמה על דעת המטה. ואכן, יגאל אלון משיב למברק בפשטות: 'את התנועה לאבר-עגילה אי אפשר לעצור. לאחר שנכבשו את המקום נהיה חפשיים לעזוב באם תחליטו על כך. לדעתי הכרחי להחזיק במקום מכמה טעמים.²⁶ יגאל אלון אינו חורג בתשובה זו מן הסמכות הנתונה למפקד חזית להמליץ על המהלכים מנקודת הראות של המפקד המצוי בשטח, תוך שהוא מקבל את סמכות הרשות שמעליו. אבל ב-29 בדצמבר 09:00 נכבשה אבר-עגילה בידי חטיבה 12 וזוהי הפרה ברורה של פקודתו של ידין.²⁷ עם בוקר, וכפי שקובע יצחק רבין 'ללא תיאום עם המטה הכללי, החלטנו להמשיך לאל-עריש'.²⁸ ב-29 בדצמבר הבריך ידין אל מפקד החזית: 'נודע לי מש.מ. [שרות מודיעין] ומתצפיות חיל האויר כי יחידות שלנו זזו בכיוון אל-עריש. אתה נדרש בזה להפסיק כל תנועה של יחידותיך ללא אשורי המוקדם'.²⁹ כאן כבר מתעוררת השאלה כיצד ייתכן שראש אג"ם יאלץ להסתמך על שירות מודיעין ותצפיות חיל אוויר לשם ידיעת תזוזות כוחותיו הוא בשטח? מדוע אין הוא מעודכן בידי מפקד החזית? (אלון הפנה לראש אג"ם תכנית סיוע אווירי וימי עבור ה-28 2000 [שעה 20.00 ב-28 בחודש שנדחה ל-29] שכללה הפגזת עזה מן הים ו'כיסוי אווירי מוחלט', הפצצת חאן-יוניס, דיר-באלאח, אל-עריש ורפיח. פנייה זו משמעותה עירוב כוחות אוויר וים, ומשום כך יש להניח כי הדבר נודע מתצפיות חיל האוויר).

ב-28 2100 מודיע ידין כי יש להימנע מלהתקדם, לבצע פשיטה בלבד ולחזור. אלון מגיב ב-1715 29 כי הכוחות נעים 'לשם פשיטה לכיוון אל-עריש', מעביר הנחיות לנחום שריג לצורך המשך המבצע, ומשמתקבל מברק נוסף ובו נאמר 'אני אוסר עליך כל פעילות צפונית מאל-עריש ללא אישורי', הוא טס לתל-אביב. יגאל אלון אכן הצליח לשכנע את יגאל ידין בצורך לכבוש את אל-עריש. משום כך פנו השניים אל משה שרת מתוך הנחה כי אם ישכנעו אותו יקל לשכנע את בן-גוריון להמשיך ולפעול בכיוון זה. שרת השיב כי קיימת התחייבות ישראלית לסגת מסיני נוכח לחץ ממשלות בריטניה וארצות-הברית. מאמצי שרת לשכנע את בן-גוריון נכשלו ופקודת הנסיגה נשארה בתוקפה (לשם השוואה: שלמה שמיר, שחלק על בן-גוריון בדיון על עריכת קרב לטרון, נהג בצורה שונה לחלוטין וקיבל על עצמו מראש למלא אחר ההוראות).

מדהים שידין מוכן לקבל את גישת אלון ולפנות לשרת במאמץ לנסות ולשכנע את בן-גוריון. כאן בולט עירוב רשויות בין הצבא לשר הביטחון ולשר החוץ. ניתן להבין עירוב זה על רקע ההתפתחויות המדיניות³⁰ ועל רקע פעולתם המשותפת ורבת השנים של בן-גוריון ושרת במסגרות של טרום מדינה ומפלגה. לפנינו מצב שבו מפקד החזית מנסה לגרור עמו את מי שממלא בפועל את תפקידו של הרמטכ"ל, וייתכן שאילולא האילוצים המדיניים ואווירת החשדנות ששררה בין בן-גוריון לפלמ"ח היה הדבר עולה בידיו.

כדי לראות את הדברים באורם הנכון יש לזכור כי ניתן להתייחס לתקופה זו כתקופת מהפכה שבה עדיין לא גובשו שיטות העבודה, חלוקת הסמכויות ודרך הפעולה המקובלת. אשר לביצוע הנחיות הדרג האזרחי, הרי שטיסתו של אלון נועדה ליצור מרווח זמן שניתן יהיה לנצלו בשטח. ירוחם כהן כותב כי יגאל אלון קיווה בלבו כי בינתיים החלה תנועת הכוחות להתקפה על אל-עריש. אבל הוכחה משכנעת יותר לכך שהנחיותיו של אלון אכן היו להמשיך ולתקוף נובעת מן ההתנצלות כי רק במקרה לא התקדמו הכוחות: 'שני הטנקים היחידים שהמשיכו לפעול חרף המאמץ הממושך נתקעו בדרכם אל מקום ההיערכות. מפקד חטיבת "הנגב" חשש לפתוח בהתקפה על עיר מבוצרת ללא אש טנקים שתפצח את האויב בשערי העיר.'³¹ משהגיעה ב־30 בדצמבר פקודת ראש אג"ם בדבר נסיגה שתבוצע עד ה־1 בינואר 1949 בשעה 12.00 ענה לו יגאל אלון כלהלן:

אל ראש אג"ם

שר הבטחון – הרמטכ"ל.

- א. פקדתי להכין בצוע פקודותיך לסגת מסביבת אל-עריש ואבו-עגילה אל עוג'ה. אני רואה לחובתי להעיר את הדברים הבאים:
- ב. בטול איומנו על אל-עריש יפסיק את הסחת כוחות האויב מהמערב ויכביד מאד על כיבוש עזה בכוחותינו הקימים.
- ג. מחמת הנסיגה נפסיד דרך טובה ובטוחה העוברת מעוג'ה לאל-עריש בתחומי סיני.
- ד. שמא אפשר לדחות הנסיגה עד לאחר כיבוש עזה?
- ה. גם לאחר הנסיגה איאלץ להחזיק במספר משלטים כחמישה קילומטר מעבר לגבול המדיני.
- ו. האם הנך מאשר את החזקת קוצ'יימה להבטחת עוג'ה מדרום?
- ז. אין הצדקה צבאית לנסיגה.³²

גם אם ניתן לראות את סעיפים א'–ו' כמוצדקים ולגיטימיים, כאשר מפקד חזית פונה אל ראש אג"ם, הרי סעיף ז' חריג, שכן אין זה מתפקידו וסמכותו של מפקד החזית להביע את דעתו בשיקולים אסטרטגיים הנובעים מגורמים פוליטיים ובפרט לאחר שהללו הובאו לידיעתו. גישתו זו של יגאל אלון באה לידי ביטוי שוב, כאשר הוא עונה על מברקו של יגאל ידן ב־9 בינואר 1949: 'זו פעם שניה כמבצע זה שבמו ידינו אנו משמיטים אפשרות ודאית להנחיל תבוסה סופית לאויב המצרי.'³³ על כך ענה לו בן-גוריון אשר שיגר לו דרך הרמטכ"ל מכתב חריף שנועד להעמידו במקומו, עוד טרם בואו לראיון עם יעקב דורי באותו תאריך עצמו.

וזה נוסח מברקו של הרמטכ"ל:

4/10/ז
11 ינואר 1949

מפקד חזית ד'
שר הביטחון
ראש מטכ"ל/אג"ם

הנני מצטט

מברקך מיום 9.1.49 לראש מטכ"ל/אגם והעתקו נשלח אל שר הביטחון ואל וזו לשונו: 'אני נדהם על עצם הפקודה באשר אנו מאבדים בעטייה אחד מיתרונותינו הטקטיים הגדולים לגבי האויב. זו הפעם השניה במבצע זה שבמו ידינו אנו משמיטים אפשרויות ודאיות להנחיל תבוסה סופית לאויב המצרי'.

היות וזו הפעם השלישית או הרביעית שנמסרות על ידך בתשובה לפקודות שאתה מקבל מהמטה הזה הכרזות מעין אלו, הנני להודיעך כי אין זה מסמכותך ובודאי לא מזכותך בתור מפקד חזית [תזכורת לכך שכיום אינו יותר מפקד הפלמ"ח - ג"ה] לבקר את המדיניות של הנהלת המלחמה הנקבעת ע"י הרשות המוסמכת לקבוע אותה, ואינה נזקקת לאשורך או להסכמתך.

מבלי לעמוד על הנימוקים שמניעים אותך מדי פעם למסור הודעות שבתוכנן ובלשונון הן יפות אולי ליחסים מפלגתיים במסגרת אזרחית, הנני להטעים כי אין להם מקום במסגרת צבאית. כמו כן עלי לציין, כי למטה הזה ידוע לאמיתו המצב בחזית ד' שעליו הופקדת בשליחותי, והשיקולים האלמנטריים שעליהם הנך מסתמך לא נעלמו מנגד עיניו.³⁴

הנקודות העקרוניות המופיעות במברקו של אלון ברורות והן ענייניות מנקודת ראות צבאית, אלא שהשיקולים שעמדו בפני בן-גוריון היו שיקולים מדיניים, שנגעו ליחסיו עם בריטניה, אשר איימה בהתערבות, כפי שהובהר לו בידי השגריר האמריקני. מנקודת ראותו של בן-גוריון -

א) מפקד חזית אינו בעל זכות או סמכות ביקורת על מדיניות הנהלת המלחמה. אם לא ברור כי מדיניות זו נקבעת בידי הממשלה ובעיקרו של דבר בידי שר הביטחון - באישורה - מבהיר דורי באמצעות רשימת הממוענים למכתב זה, כי המדיניות נקבעת בידי הרשות המוסמכת לכך, וזו אינה נזקקת להסכמתו או לאישורו של מפקד חזית: צבא על פי הגדרה הוא ארגון היררכי בלתי דמוקרטי.

ב) בניגוד לדרך פעולתו של גנרל פרמונט חזר יגאל אלון לכל אורך ההתכתבות והצהיר כי ימלא את הפקודות משתינתנה, אבל כפי שעולה מערעוריו לפני שביצע את הפקודות, הרי שלמעשה פעל בדרך שבתקופה מסוימת מאוחרת יותר יכנו אותה 'קולקטיביות רעיונית' (שמשמעותה שכל פרט יכול להביע את דעתו עד לקבלת ההחלטה). דרך זו היתה מקובלת בפלמ"ח, אך לא בצבאות העולם שנהגו לפי עקרון אחידות הפיקוד.

ב) אווירת חשדנות ואי אמון שררה באופן טבעי בין מי שנתן פקודה לפרק את מטה הפלמ"ח לבין מי שקבע בעבר הלא רחוק. כי הוראות שלא תועברנה דרך המטה לא

תבוצענה.³⁵ קביעה זו מעצם מהותה היתה חלק ממאבק על עמדת השפעה. יש להניח כי כאשר ניסח יעקב דורי את הפיסקה הדנה בנושא המפלגתיות פעל ברוח תביעותיו של בן-גוריון, שכן הנוסח קרוב למה שהיה מקובל על בן-גוריון, והוא אף ביטא זאת כמה פעמים: אין מקום במסגרת צבאית להודעות המתאימות אולי ליחסים מפלגתיים. ניסוח זה קרוב ביותר לגישת הממלכתיות אשר באה לידי ביטוי מספר רב של פעמים בדברי בן-גוריון בתקופה זו ואף קודם לכן.

ג) מבחינה עניינית, כאשר לאבדן יתרון טקטי אשר עלול היה לגרום להשמטת אפשרות ודאית להנחיל תבוסה סופית לאויב המצרי מסתפק הכותב בקביעה כי אלו שיקולים אלמנטריים. אם נקבעה באותה עת עדיפות לחשיבות השיקולים המדיניים הבינלאומיים, הרי שהתשתית הבסיסית של יחסי הכוחות בין ישראל למצרים בחזית זו אכן היתה שיקול אלמנטרי.

הערכת המצב של יצחק רבין 'אילו נמשכה הפעולה יתכן ומלחמת העצמאות היתה מסתיימת אחרת'³⁶ זהו להערכתו של יגאל אלון אשר נאמרה כאשר סיכם במאוס 1949 את מבצעי 'הנגב' וקבע: 'אף על פי שמבצע זה הופסק מסיבות מדיניות ערב מיגורו הסופי של האויב, פקח את עיניהם של שליטי מצרים ואילצם לבוא במגע ומשא ישיר עם ישראל על אף התרברבותם בימים עברו.³⁷ אולם מבצע 'חורב', ומכתב חריף זה שהתקבל, היו נקודת המפנה ביחסי בן-גוריון ואלון. מעתה ואילך אין הוא או יצחק רבין מוחים יותר כנגד הרשות האזרחית, אלא מקבלים את הוראותיה כלשונו. מרות הרשות האזרחית הופעלה על מפקדי הפלמ"ח מתאריך זה ואילך ללא עוררין.

לסיכום מבצע זה השייך לתקופת ה'מהפכה' – כלומר לפני שהחל המעבר לסדרי שלטון ממוסדים קבועים וברורים – ניתן לקבוע כי בן-גוריון הצליח להשליט על הפלמ"ח את תפיסתו בדבר הצורך באחדות ואחידות הצבא. עם זאת יש לציין שתי הסתייגויות מדרך פעולתו:

א. לא ברור מדוע חשב כי חובה עליו לפרק את מטה הפלמ"ח תוך כדי הקרבות; כלומר: שאלת העיתוי נשארת בחזקת מוקשה.

ב. בן-גוריון טען בעקביות, במהלך הדיונים שערך עם מפקדי הפלמ"ח ובדיון בוועד הפועל של ההסתדרות, שאם יש לפלמ"ח ערכים מיוחדים יש להקנותם לכל צה"ל. אם אמנם שאף להחדיר את ערכי פלמ"ח לכלל צה"ל הרי שהחטיא את המטרה. פיזור מפקדי החטיבות השונות בצה"ל מנע אפשרות של הנחלת ערכים אלו לכלל הצבא. לעומת זאת אין ספק שבן-גוריון הצליח להגשים מטרה אחרת ובעלת דרגת קדימות גבוהה יותר, כפי שהשתמע מעקרונותיו: הצבא כפי שהתגבש היה אפוליטי ולא היה צבא מעמדי-מפלגתי.³⁸

ניתוח משמעות האירועים בנושאי סמכות וכפיפות

א. הצהרת פרמונט אירעה לאחר שנחקקה החוקה האמריקנית והוקמו מוסדות הממשל אשר פעלו כבר מספר עשורים. אי לכך ניתן להסיק כי האיזונים והבלמים לא

היה בהם כדי למנוע את ניסיון ההתערבות של מפקד צבאי בתחומים מדיניים שאינם קשורים ישירות בהגדרת תפקידו.

ב. מפקד האגף המערבי של הצבא פעל ללא התייעצות עם הממונים עליו ובכך חרג מהגדרת התפקיד המקובלת לגבי כל קצין בכל צבא. העובדה שדרך פעולה זו לא גרמה להעמדה לדין או להרחקה אומרת דרשני. שתי אפשרויות להסבר התופעה הזוהי לדרך פעולתו של בן-גוריון:

1. דרך פעולה זו היתה נפוצה באותה תקופה ולא חרגה מנורמות ההתנהגות המקובלות באותה עת. חולשתו של טיעון זה בכך שאירועים שבהם חלק גנרל בתקופה זו באופן פומבי על הוראות מפקדו היו נדירים.

2. המצב המלחמתי היה כה חמור, וחולשת הצבא כנגד יריבו כה בולטת, עד שמחיר פוליטי של הדחה נפתס כגדול יותר ממחירה של ענישה במונחי עוצמה צבאית מידית. האנלוגיה לישראל ברורה ובולטת למדי:

מחלוקות והצהרות פוליטיות של מנהיגים אקטיביסטים ורביזיוניסטים היו חריפות; לדוגמה דרך הפעולה שנקטה מפלגת הפועלים-המאוחדת (שכללה אז את מה שנקראו מאוחר יותר מפלגות מפ"ם ואחדות-העבודה) בנושא פיטורי הרמ"א, דרך אשר באה לידי ביטוי במוסדות שונים. מבצע 'חורב' נוהל תוך כדי מלחמת העצמאות בעיקר בידי מפקדי פלמ"ח לאחר פירוקו. מכאן שהיה צורך לנסות ולהקטין את המתח ששרר בין ראש הממשלה ושר הביטחון לבין מפקדי הפלמ"ח בעבר, תוך הבהרה כי לא תותר חריגה מתחומי הכפיפות והתפקיד.

אם כי רוב הנקודות אשר הועלו במכתבו של יעקב דורי אל יגאל אלון מופיעות גם במכתבו של לינקולן אל גנרל פרמונט מצויים שני הבדלים מהותיים בתגובותיהם: א. בן-גוריון סתם ולא פירט מהי הרשות המוסמכת. לא משתמע ממכתב זה כי התכוון בדבריו לממשלה.

ב. אין בן-גוריון משתמש במונח אי רצונו להיות אחראי, מתוקף תפקידו ולו בעקיפין, לצעדים אשר יגאל אלון ממליץ עליהם. הסיבה לשוני מהותי זה יכולה להיות שעל פי תפיסתו של לינקולן הפר גנרל פרמונט חוק, ואילו על פי תפיסת בן-גוריון יגאל אלון מרד בסמכות. הבדל נוסף טמון בעובדה שיגאל אלון חלק בפני הפורום הפנימי המוסמך על הוראת הרמטכ"ל ועל הוראת שר הביטחון, ואילו גנרל פרמונט נקט צעדים פומביים.

הבדל נוסף בין שני האירועים טמון בעובדה שהאיום שיצר פרמונט על הממשל היה ממשי, שכן עלול היה לגרום לתבוסה במלחמה. שאיפתו של יגאל אלון לעומת זאת היתה לפתור בעיה העתידה להטריד את ישראל במועד מאוחר יותר ולסייע למאמץ המלחמתי. שאיפה זו תאמה את קווי המדיניות המוצהרים (להביס את האויב המצרי). משום כך די היה במכתבו של יעקב דורי ובראיונו של יגאל אלון עם בן-גוריון, כדי שיגאל אלון יפעל בהתאם למסורת המקובלת בפלמ"ח ובהגנה – מסורת הציות לפקודה.

יש לציין כי מבצע 'חורב' הוא ניסיון חריגה יחיד של מפקד בצה"ל ממסגרת פקודותיו של בן-גוריון בכל מלחמת השחרור ובכך ייחודו. מכאן ואילך לא היו יותר עימותים לאחר מתן פקודה – בשם שיקולים מדיניים-ביטחוניים – בין מי שהיה מפקד

הפלמ"ח ובין הממונים עליו במהלך המלחמה אשר התקרבה לסיומה. כמסקנת ביניים נוספת אפשר להסיק כי תהליך קביעת האיזונים והבלמים אינו נוצר מעצמו. יש צורך בבעל סמכות חזקה אשר יוכל לכפות קיום של הסדרי סמכות וכפיפות, להנהיג את הנוהל ולמסד אותו.

הערות

* הן החומר האמריקני והן החומר הישראלי המופיע בניתוח מסתמך על תעודות מקוריות. מסיבות של נוחיות העדפתי להסתמך על מקורות שכבר פורסמו ובדרך-כלל לא על התעודות המקוריות, כאשר המקורות שפורסמו הוכחו כמהימנים. בזאת ברצוני להודות לארכיון המכון למורשת בן-גוריון, קריית שדה בוקר ולארכיון צה"ל על הסיוע שהגישו לי במהלך המחקר.

1. T. H. Williams, *Lincoln and his Generals*, New York 1952, p. 35
2. A. Nevin, *Frémont*, II, New York 1961, pp. 530-531
3. 'The War of the Rebellion, Official Records of the Union and Confederate Armies', ser. I, vol. 3, Washington 1881, p. 466
4. B. Catton, *Terrible Swift Sword*, New York 1963, p. 32
5. שם, עמ' 467.
6. N. Fay, *Abraham Lincoln - A History*, New York 1890, p. 418
7. שם, שם.
8. עבדים נחשבו לרכוש אדוניהם באותו זמן. כאשר מדבר פרמונט על החרמת רכוש וירי בכל מי שיחמוד במורדים כוונתו לעבדים ועל כך נסוב חלק מרכזי של המחלוקת בינו לבין לינקולן.
9. השיחה בין לינקולן לג'סיקה פרמונט נמצאה בגנוזי משפחת פרמונט ומובאת ב-, S. B. Oats *With Malice Towards None*, New York 1977, p. 260
10. United States War Department, 'The War of the Rebellion: A Compilation of the Official Records of the Union and Confederate Armies 1880-1881', ser. I, vol. 17, Washington D.C. 1881, pp. 485-486
11. שם, עמ' 470.
12. Fay, p. 420
13. האישום כנגד בלייר היה ש'היועץ [בלייר] הניח מכתבים פרטיים ללא עזרת מסייעת לפני הנשיא'.
14. שם, עמ' 339.
15. לינקולן אכן הדיח בסופו של דבר את גנרל פרמונט. ההדחה נקבעה בגלל עובדות אחרות: בזבוז כספי המדינה ושחיתות של מקורבי פרמונט.
16. Fay, p. 421
17. שם, עמ' 421-422.

18. שם, שם.
19. ארכיון צה"ל [להלן: א"צ] 922/75.
20. ד' בן-גוריון, מן היומן (ג' ריבלין וא' אורן - עורכים), תל אביב 1986, עמ' 386.
21. שם, עמ' 384 (19 בדצמבר 1948).
22. ר' כהן, לאור היום וכמחשך, תל אביב 1969, עמ' 225 [להלן: כהן]. זיכרונות ירוחם כהן הושוו עם התעודות המקוריות מאותה תקופה ונמצאו מדויקים.
23. ז' גלעד (עורך), ספר הפלמ"ח, ב, תל אביב 1955, עמ' 665.
24. י' רבין, פנקס שירות, א, תל אביב 1970, עמ' 72 [להלן: רבין]. דומה שרבין טועה, שכן אל-עריש היתה כלולה בפקודת המבצע המקורית.
25. א"צ 922/75.
26. כהן, עמ' 232 (הנוסח דומה אך לא זהה בדיוק לנוסח המופיע כאן כפי שאומת בא"צ 995).
27. כהן, עמ' 231.
28. רבין, עמ' 72.
29. כהן, עמ' 232; רבין, עמ' 72.
30. על ההתפתחויות המדיניות הנוגעות לפרשת מבצע 'חורב' ראה: נ' לורך, כצכת המעצמות, תל אביב 1989.
31. כהן, עמ' 250.
32. שם, עמ' 245.
33. שם, עמ' 252.
34. המכתב מופיע בנוסחו המלא שם, עמ' 250, וכן באב"ג, תיק תכתובת.
35. י' גלבר, נרעין לצבא עברי סדיר, ירושלים תשמ"ו, עמ' 239.
36. רבין, עמ' 73.
37. ראה: י' אלון, 'סיכום מבצעי הנגב (דבר מטה חזית הדרום)', מערכות פלמ"ח: מגמות ומעש, תל אביב 1965, עמ' 313-314. דומני כי המרירות עדיין בוקעת מבין השיטין.
38. לדוגמה: ב-2 במאי 1948 אמר בן-גוריון לישראל גלילי: 'אני דוחה להלכה ולמעשה תורת בן-אהרון על צבא מפלגתי או פועלי. איני מקבל את ההנחה שלו מבחינה פרינציפיונית. עכשיו בשעת מלחמה הנחה זו היא בבחינת אסון'. יומן בן-גוריון, אב"ג.